

KLIMAT OCH MORAL

Nio tankar
om hettan

Magnus Linton [red]

nok.se

info@nok.se

Copyright © 2021 Natur & Kultur, Institutet
för framtidsstudier och respektive artikelförfattare.

Omslag: Elina Grandin

Översättningar från engelska till svenska:

Hillevi Jonsson (av Timothy Campbell och Julia

Mosquera) och Olov Hyllienmark (av John Broome).

Tryckt hos ScandBook, Falun 2021

Första utgåvan, första tryckningen

ISBN: 978-91-27-16750-6

Förlaget Natur & Kultur är en stiftelse som utan ägare kan agera
självständigt och långsiktigt. Vårt mål är att genom stöd, inspiration,
utbildning och bildning verka för tolerans, humanism och demokrati.

5. FOLKSTYRE VS UPPHETTNING – RÄCKER TIDEN TILL FÖR DEMOKRATI?

»Politikens viktiga roll innebär inte att vi som individer saknar ansvar. Snarare är den ett verktyg för oss att ta vårt ansvar.«

PÅ VEM BÖR ansvaret för att lösa klimatkrisen läggas? På oss privatpersoner eller politikerna och andra makt-havare? Så formuleras en fråga som då och då dyker upp på ledarsidor och miljöseminarier. Vissa menar att det är fel att skuldbelägga oss vanliga medborgare genom att moralisera över privatkonsumtion (»flygskam«) och individuella livsval (»barnskam«). Det är i stället andra – som regeringar eller stora företag – som borde bättra sig och stå för lösningen.

Jag tycker frågan är konstigt formulerad och att de diskussioner den ger upphov till ofta är poänglösa. Åtminstone när den uppfattas som oförenlig med den för mig självklara uppfattningen att *alla* parter, såväl individer som regeringar och företag (vilka givetvis också består av individer), har ett ansvar för att lösa

klimatkrisen. Kanske har tolkningen enligt vilken det ena utesluter det andra att göra med en syn på ansvar som kommer från juridiken: Vem bär ansvaret för vattenläckan i min hyreslägenhet? Är det jag själv, värden eller kanske byggherren? Här kan det såklart vara viktigt att utifrån lagar och omständigheter förlägga ansvaret till enbart en av parterna, trots att vi alla rent orsaksmässigt bidragit, så att man kan komma fram till vem som ska betala kalaset. Men juridiken är en sak, moralen en annan. Och vattenskadorna i mitt hem är ett lättare problem att lösa än klimatkrisen.

Att vi alla har ett ansvar för klimatet utesluter givetvis inte att vissa aktörer har ett *större* ansvar, eftersom de har större möjlighet att påverka situationen eller för att de i högre grad vunnit på orsakerna till den. Här aktualiseras komplicerade moralfilosofiska frågor om rättvisa och om vilka överväganden som utgör grunden för våra skyldigheter. Sådana frågor besvaras olika av olika generella etiska hållningar, vilka skiljer sig bland annat avseende hur långtgående våra skyldigheter är. Utilitarismen innebär att vi i varje läge måste säkerställa att konsekvenserna av våra handlingar för alla berörda, även framtida generationer, blir så bra som möjligt, till exempel i termer av välbefinnande. Andra hållningar, bland annat inom den pliktetiska traditionen, tillåter oss att i högre grad prioritera dem vi står i en särskild relation till, såsom våra egna barn. Ett ytterligare alternativ är Immanuel Kants »kategoriska

imperativ«, enligt vilket vi bör handla i enlighet med det system av regler som är sådant att vi skulle rationellt kunna önska att alla handlar i enlighet med dessa regler.

Det är viktigt att jämföra och utvärdera dessa hållningar för att komma fram till exempelvis hur ansvaret för olika insatser bör fördelas. I den mån något moraliskt antagande görs i detta kapitel är det emellertid inte av den typ som de olika hållningarna egentligen är oense om. Det enorma lidande klimatkrisen kommer att medföra om vi inte har förmåga att samla oss till effektiva motåtgärder är dock mer än tillräckligt för att ge oss starka skäl att medverka till sådana insatser, enligt samtliga rimliga hållningar. De mer omstridda moraliska frågorna om klimathotet, till exempel rörande hur långtgående våra skyldigheter avseende framtida generationer är, kommer därför inte att beröras i detta kapitel.

Att vi även som individer har ansvar för klimatet utesluter inte heller att beslut på en politisk nivå är en förutsättning för att man ska klara klimatkrisen. Att så är fallet betraktar jag också som en självklarhet. Min poäng är att den självklarheten inte i sin tur är oförenlig med att vi som privatpersoner har ett ansvar, bland annat eftersom vi, i egenskap av just privatpersoner, kan försöka se till att de avgörande besluten verkligen fattas. Vi kan till exempel sätta press på de politiska makthavarna eller se till att vi får nya. Politikens viktiga

roll innebär inte att vi som individer saknar ansvar, snarare är den ett verktyg för oss att *ta* vårt ansvar.

Hur effektivt är detta verktyg? Det beror givetvis på vilket politiskt system vi har i åtanke. Möjligheten att sätta press på politiska makthavare gäller främst välfungerande demokratier, även om medborgarnas åsikter kan ha betydelse även inom auktoritära system. Samtidigt finns en ökande oro för att demokratin, åtminstone som den förverkligats i moderna stater, är illa lämpad för att hantera ett så komplext och mångfacetterat problem som klimathotet. Allt fler forskare menar att det finns avgörande hinder för att demokratiska processer ska kunna mynna ut i åtgärder som är nödvändiga för att vi ska kunna leva upp till våra moraliska skyldigheter. Det är åt denna oro mitt kapitel är ägnat.

ALLMÄNNINGENS TRAGEDI

Politiken är ett avgörande verktyg i varje samhälle eftersom det möjliggör samordning. Ett exempel på ett fall som kräver samordning är trafiken: Om människor följer samma regler undviker vi olyckor och trassel – vilket alla vinner på. Och detta kan vi åstadkomma genom att en viss uppsättning regler görs till lagar och genom att man ser till att lagarna följs. På så sätt blir de politiska institutionerna redskap för att, som tanken formulerats för att rättfärdiga statens och politikens

existens ända sedan publiceringen av Thomas Hobbes politisk-filosofiska klassiker *Leviathan*, »skydda oss från oss själva«.

När det gäller klimatfrågan uppstår behovet av samordning eftersom det i botten av den, liksom när det gäller många andra samhällsproblem, finns en problematik som förknippas med uttryck som »fångarnas dilemma« och »allmänningens tragedi«. Egenintresset är inte den enda motivationsgrunden för våra handlingar, åtminstone om man inte trivialiserar tanken och antar att man främjar sitt egenintresse så fort man försöker uppnå något man vill uppnå, oberoende av skälet till att man har målsättningen i fråga. Men egenintresset har trots allt ofta stor betydelse för hur människor beter sig, och uttrycket »allmänningens tragedi« syftar på fall där det gäller att även om var och en i en grupp skulle handla alltigenom rationellt i strävan att främja sitt egenintresse, så skulle de tillsammans ge upphov till ett resultat som är betydligt sämre för alla jämfört med om alla hade handlat annorlunda.

Ett klassiskt exempel är fiskarna runt en stor sjö eller ett hav. Anta att en enskild fiskares beslut om att öka sina fångster inte påverkar vad många andra fiskare gör, att beslutet inte (på egen hand) avgör fiskbeståndets fortlevnad och att fiskarnas främsta strävan är att öka sina (egna) inkomster. I så fall är det rationellt för var och en av dem att öka sina fångster, oavsett vad de andra gör. För om de andra också ökar fångsten

sjunker priset, och den som inte hänger på får mindre inkomst än tidigare. Och om de andra inte ökar sina fångster så kan man kapa åt sig en större del av marknaden genom att öka sin egen. Och så är det alltså även om det samtidigt gäller att om alla ökar sina fångster så hotas fiskbeståndets existens, vilket skulle ställa samtliga fiskare utan inkomst. Att fiskarna vill öka sina inkomster är förståeligt, men det här är en mekanism som har ödelagt otaliga fiskbestånd världen över.

Vad exemplet med fiskarna illustrerar är att ibland finns det en spänning mellan individernas egenintresse och allmänintresset. Det finns situationer där dessa storheter samspelar på ett lyckosamt vis och alla vinner på att alla främjar sitt egenintresse, vilket är den observation som ligger bakom Adam Smiths klassiska tankar om »den osynliga handen«. Men så är det alltså inte här. Vad politiken och de politiska institutionerna kan hjälpa oss med är att etablera ett bättre samspel också i sådana problematiska fall, genom att säkerställa att det beslut (att öka fångsterna) som, tillsammans med andras liknande beslut, leder till dåliga konsekvenser (utfiskning), inte längre är det som gagnar individen mest. Det kan man till exempel göra genom att förknippa beslutet med en kostnad (böter) eller genom att belöna alternativa beslut (bidrag). På så vis kan man förmå fiskarna att bidra till fiskbeståndets fortsatta existens även om de främst är motiverade av sitt egenintresse.

Klimatkrisen måste förstås i liknande termer. Den globala uppvärmningen är ett resultat av interaktionen mellan miljarderna individer. Om inte väldigt många av oss ändrar livsstil och minskar de utsläpp av växthusgaser vi ger upphov till, kommer den globala uppvärmningen att fortsätta, med katastrofala följder. Samtidigt gäller för de flesta av oss både att våra enskilda bidrag till uppvärmningen är så små att en minskning av dem inte skulle göra någon större skillnad för uppvärmningen och att våra beslut inte påverkar särskilt många av de övriga. Därför kan det fortfarande ligga i dessa individers intresse att avstå från att ändra sin livsstil, oavsett vad andra gör, även om vi också antar att det vore mycket sämre för alla om den globala uppvärmningen fortsätter. Och liksom i fallet med fiskarna kan vi försöka parera denna situation genom att, med lagar och andra politiska initiativ, ändra förutsättningarna så att de beslut som en individ fattar och som, tillsammans med andra individers liknande beslut, leder mot klimatkatastrofen inte längre är de som gagnar hen mest. Vi kan exempelvis höja skatten på bilar och sänka biljettpriserna i kollektivtrafiken. Det är ett av skälen till att politiken har en avgörande roll också när det gäller klimatkrisen. Varför har effektiva åtgärder uteblivit? Det är en av de frågor jag kommer att diskutera i det följande.

EKOLOGISK LENINISM

I avsnittet om allmänningens tragedi skrev jag om »politiken« och »politiska institutioner« i allmänna termer och på ett sätt som inte tar hänsyn till att det finns olika sorters politiska system. I Sverige lever vi i en demokrati, men det finns som bekant stater där de politiska institutionerna kontrolleras på andra sätt. Att jag här bortser från dessa skillnader har att göra med att den roll politiken kan spela när det gäller kollektiva dilemman av den typ allmänningens tragedi representerar delvis är oberoende av dessa skillnader. Lösningar kan uppstå genom demokratiska processer, som när den svenska regeringen fattar beslut om fiskekvoter i svenska fiskevatten. Men lösningar kan också uppstå i auktoritära sammanhang. Ett välkänt exempel är den kinesiska ettbarnspolitiken som introducerades 1979 för att begränsa befolkningsökningen genom ett system av belöningar och bestraffningar. Denna ordning har, enligt vissa bedömningar, minskat befolkningstillväxten med ungefär fyra miljoner personer, vilka – om de hade existerat – hade bidragit till ökad uppvärmning av atmosfären. Vad som krävs är egentligen bara att de politiska institutionerna står utanför dilemmat och har makt att ändra förutsättningarna på det sätt jag just beskrivit. Och det förutsätter alltså inte att institutionerna behöver vara demokratiskt styrda.

Men även om effektiva och gynnsamma lösningar

på kollektiva dilemman alltså *kan* uppstå både i demokratiska och auktoritära system kan man ändå fråga sig vilket system som är bäst i det avseendet. I vilket system är det *troligast* att de uppstår? Det finns flera skäl att misstänka att demokratin har ett övertag här, som exempelvis att demokratier tenderar att i lägre grad präglas av korruption. Genom rösträtten och den relativa transparens som demokratin garanterar har ju medborgarna möjlighet att göra sig av med de makthavare som mer ser till sina egna intressen än allmänintresset.

Ändå finns det alltså, som jag nämnde ovan, en tveksamhet till om demokratin kan anta utmaningen just när det gäller klimatkrisen, och en växande pessimism gentemot tanken att demokratiska processer kan generera adekvata lösningar. Processerna går för långsamt, sägs det, och är alltför sårbara för manipulation av till exempel ekonomiska makthavare. Samtidigt styrs medborgarnas röstande i alltför hög grad av en kortsiktig omsorg om jobb och materiell välfärd på ett sätt som innebär att ledare som inser farans allvar och magnitud aldrig får en chans. Därför krävs utomparlamentariska metoder och civil olydnad, eller en ordning där politiken utformas av experter snarare än folkvalda. Ja, den svenske filosofen Torbjörn Tännsjö går så långt att han hävdar att vårt enda hopp står till »en global despoti«. Andra, som humanekologen Andreas Malm, hävdar att vi för att stoppa klimatförändringarna behöver »en ekologisk leninism«. Ytterligare andra, som David

Runciman, professor i statskunskap vid Cambridge, menar att den moderna staten och den liberala demokratin är alltför tungrodda för det tjugoförsta århundradet och därför inte kan hantera existentiella risker som klimathotet. Även många konservativa tänkare, som den nu bortgångne Roger Scruton, är skeptiska till att politiska ledare i demokratier på allvar skulle våga eller kunna förespråka nödvändiga åtgärder som väljarna kommer att betrakta som reella livsförsämringar. Ligger det någonting i denna kritik mot demokratis möjligheter att klara klimatkrisen?

Jag tror, vilket jag snart ska utveckla, inte det.

KANT OCH KONSEKVENSER

Om man som jag är optimistisk till demokratis förmåga att lösa kollektiva problem är det viktigt att inse att det ibland inte behövs någon intervention av den typ ettbarnsstrategin i Kina är ett exempel på för att undvika ett dilemma. Sådana auktoritära insatser går ut på att få egenintresset att samspela med allmänintresset, men ibland kan ett dilemma undvikas genom att människor även har andra motivationsgrunder. Vi kan till exempel tänka oss att de individuella fiskarna i exemplet med sjön kommer fram till att de har *moraliska* skäl att avstå från att fånga mer fisk än de behöver för att klara sig, oavsett vad de övriga gör och även om de på vissa sätt skulle vinna på att öka fångsterna

– varpå samma resultat skulle uppstå som det man försöker säkerställa med fiskekvoter och böter.

Att normer och moraliska föreställningar kan bidra till lösningar på kollektiva dilemman utan någon inblandning från en extern aktör är ett välkänt fenomen som betonats och studerats av bland andra Elinor Ostrom, mottagare av Riksbankens pris i ekonomi till Nobels minne 2009. I sin klassiker *Governing the Commons* (1990) skriver hon om ett flertal fall där människor lyckats bevara ett fiskbestånd, en allmänning eller en vattentäkt som alla drar nytta av genom att komma överens om regler för användningen av nyttigheten i fråga. Vad som enligt Ostrom är gemensamt för dessa fall är bland annat att det finns en benägenhet att respektera vissa normer och värderingar som man är överens om och som kan åberopas när man försöker resonera sig fram till en hållbar ordning.

En mängd olika attityder och moraliska föreställningar kan fungera på detta sätt. Som den att det är fel att åka snålskjuts på andra och att man bör dra sitt strå till stacken. Eller den om att man ska hålla sina löften och följa överenskomna avtal. Eller den om att man ska visa solidaritet och medkänsla med dem som har det sämre. Från filosofin hämtas ofta det klassiska exemplet med Kants kategoriska imperativ om att handla »enbart i enlighet med en maxim som du skulle vilja se upphöjd till allmän lag« – en tanke som går ut på att vi ska utvärdera våra individuella handlingar

utifrån antagandet att alla skulle handla på samma sätt, oavsett om det är ett realistiskt antagande eller ej. Och eftersom ingen fiskare rimligen kan vilja att *alla* ökar sina fångster, då det skulle förstöra fiskbeståndet, kan hen komma fram till att hen borde avstå. Det kategoriska imperativet innebär vidare att vi måste vara beredda att »universalisera« våra omdömen. Om vi kritiserar någons handlande måste vi gå med på att det vore fel av alla andra (inklusive oss själva) att handla på samma sätt (om det inte finns någon relevant skillnad i omständigheterna). Och om vi förespråkar ett visst handlande måste vi gå med på att vi själva är skyldiga att handla på samma vis (om omständigheterna är lika). Därmed för det kategoriska imperativet också tankarna till Bibelns gyllene regel: »Allt vad ni vill att människorna ska göra er, det ska ni också göra dem«, som finns i olika varianter också i andra kulturer och religioner än den kristna.

Som tur är är de föreställningar jag just räknat upp rätt utbredda i alla samhällen. Ja, det är nog mer än bara tur, för det tycks – åtminstone enligt vissa nya forskningsrön – finnas en evolutionär bakgrund. Till följd av de förödande konsekvenser som allmänningens tragedi kan ge upphov till har oviljan att åka snålskjuts och så vidare (som man alltså antar har en genetisk grund) selekterats av det naturliga urvalet. Grupper med individer där det inte funnits någon känslighet för sådana överväganden har helt enkelt klarat sig sämre i kampen

om överlevnaden, och deras gener har därför inte förts vidare till senare generationer.

Med tanke på hur utbredda de gynnsamma moraliska föreställningarna är kan man fråga sig om de kanske skulle kunna räcka också för att klara klimatkrisen utan inblandning av politiska institutioner. Kanske är det så man ska uppfatta frågan om huruvida ansvaret »bör läggas« på oss individer snarare än på regeringar och andra aktörer. Det finns emellertid starka skäl att tvivla på att spontana och frivilliga insatser från enskilda medborgare kan räcka i det fallet.

Skälen har att göra med att vår benägenhet att hjälpa andra eller dra vårt strå till stacken ofta är villkorad. Med andra ord, många av oss är beredda att göra uppoffringar för att hjälpa andra, men bara om vi tror att insatserna verkligen gagnar dem vi vill hjälpa. Annars uppfattas uppoffringarna lätt som meningslösa symbolhandlingar, vilket minskar motivationen. Många av oss är också beredda att bidra till gemensamma resurser, till exempel genom att inte överutnyttja dem eller att betala för användningen, men bara om vi tror att många andra också har samma beredskap. Vi vill varken exploatera andra eller själva bli exploaterade. Och problemet när det gäller klimatkrisen är att dessa avgörande villkor inte är uppfyllda. Våra individuella bidrag till den globala uppvärmningen är försvinnande små, för att inte säga försumbara, så det är lätt att miss tänka att vi genom att minska dem varken gör till eller

från för någon annan. Samtidigt är förtroendet för att tillräckligt många av de myriader av andra individer som är inblandade i dilemmat är beredda att dra sitt strå till stacken inte på topp. Dessa faktorer minskar chansen för lösningar på klimatkrisen som bygger på rent frivilliga och spontana insatser, även givet att vi bryr oss om framtida generationer och att vi är känsliga för moraliska överväganden.

Detsamma gäller i många andra storskaliga dilemman, där våra bidrag, både till lösningen och problemet, är små och där gruppen som är inblandad är stor och svåröverskådlig. Eftersom vi misstänker att våra eventuella insatser är försumbara och har bristande tilltro till att tillräckligt många andra är beredda att hjälpa till, trycker egenintresset undan vår moraliska känslighet. Därmed minskar den moraliska känslighetens potentiella kraft när det gäller att undvika dilemmat. En av de geniala sakerna med demokratin är att den specifikt adresserar just de faktorerna, det vill säga både bristen på tillit och försumbarheten. De lagar och förslag som våra politiska representanter diskuterar gäller ju samtliga medborgare och om de införs finns det garantier för att alla eller nästan alla kommer att följa dem. Därmed är bristen på tillit irrelevant, vilket förklarar varför människor i allmänhet är mycket mer benägna att rösta för en lag som innebär att man måste göra uppoffringar än att spontant eller frivilligt göra dem på egen hand. Samtidigt gäller att

konsekvenserna av att alla eller nästan alla följer en lag kan vara avsevärda. Så även om konsekvenserna av att just jag följer lagen är försumbara kan jag vara trygg med att konsekvenserna av lagen inte är det.

Demokratin tillåter oss att tänka som kungar eller presidenter snarare än som privatpersoner. För vad vi tvingas reflektera över är generella regler, och konsekvenserna av att alla eller nästan alla följer dessa regler, snarare än bara konsekvenserna av vårt eget handlande. Vi får därmed chansen att på allvar tillämpa det kategoriska imperativets fråga: »Hur skulle det gå om alla gjorde så?»

I privatlivet är det ofta det snäva egenintresset som styr: man sätter sina barn i privatskola (även om man är emot privatskolor), medverkar till att ens hyresrätt ombildas till bostadsrätt (även om man är för hyresrätter), reser till Thailand på vintern (även om man är bekymrad över koldioxidutsläppen), och så vidare. I politiken däremot kan vår känslighet för moraliska överväganden komma till uttryck och förmå oss att rösta på lagar som begränsar egenintresset och försvårar eller fördyrar de beslut vi själva fattar i vardagslivet. Det är därför mycket troligare att goda och effektiva lösningar på storskaliga dilemman kan uppstå genom demokratiska processer än genom spontana och helt frivilliga initiativ.

Nu kanske någon invänder att försumbarhetsproblematiken inte lösts i det politiska sammanhanget

utan bara förflyttats. Det är sant att införandet av en lag som alla eller nästan alla tvingas följa kan ha avsevärda konsekvenser, men det är ju också sant att min röst bara är en av miljontals andra. Så chansen att min röst ska vara avgörande för vilka lagar som faktiskt införs är lika försvinnande liten som chansen att mitt beslut om att inte åka till Thailand kommer att minska den globala uppvärmningen på ett märkbart sätt. Så om försumbarheten av en enskild persons miljöinsatser i privatlivet antas minska vår villighet att göra sådana insatser, även om vi bekymrar oss för den globala uppvärmningen, varför undergräver den då inte också vårt röstande? Det enklaste sättet att inse att resonemanget är missriktat är att konstatera att väldigt många trots allt går och röstar. Valdeltagandet i till exempel Sverige är högt, vilket tyder på att röstande inte, till skillnad från en inställd resa på semestern, ses som en kostnad eller en uppoffring. Tvärtom ser många av oss fram emot att göra vår demokratiska plikt, vilket manifesteras i den känsla av fest och karneval som kan märkas på valdagen. Att sannolikheten för att en enskild röst fäller avgörandet betraktas helt enkelt som irrelevant.

KLIMATHOTETS FÖRSÅTLIGHET

Vår känslighet för moraliska överväganden hjälper oss att parera många kollektiva dilemman. Demokratin ökar effekten av denna känslighet genom att neutralisera

faktorer som potentiellt kan sätta den ur spel (som oviljan att bli exploaterad), vilket är ett av de viktigaste argumenten för demokrati. Ändå finns alltså en kritisk diskussion och en skepsis kring den roll som demokratin kan spela just när det gäller klimatkrisen. Vilka är grunderna för denna skepsis?

En av skeptikerna är den svenske filosofen Ingmar Persson, författare till den aktuella boken *Reasons in Action*, som för tretton år sedan var tidigt ute med en moralfilosofisk utredning av den sedan dess allt mer brännande frågan: »Kan den liberala demokratin stoppa sin miljöförstörelse?» (*Filosofisk tidskrift* 2008). Helt korrekt antar han där att det är osannolikt att tillräckligt många människor frivilligt är beredda att göra uppoffringar till förmån för klimatet, till exempel genom att minska sin konsumtion, det vill säga utan att det finns lagar som påbjuder sådana insatser och myndigheter som ser till att folk följer dem. Men till skillnad från mig är han lika skeptisk till människors benägenhet att rösta på politiker som vill införa sådana lagar. Flertalet kommer hellre, menar han, välja politiker som ställer ut »runda vallöften« och ger dem möjlighet att fortsätta med sin livsstil, trots konsekvenserna för klimatet.

Till stöd för sin skepsis angående frivilliga lösningar hänvisar Persson och många andra filosofer, liksom jag, till oviljan att göra uppoffringar om man inte litar på att också andra kommer att göra det och till

misstanken om att ens insatser kommer att ha liten, om ens någon, positiv effekt på klimatet. Persson verkar dock anse att dessa faktorer har en undergrävande roll också vad gäller människors ageranden i politiska sammanhang. I förra avsnittet argumenterade jag för att så inte är fallet. Det är emellertid en argumentation som behöver kvalificeras och jag ska därför återvända till den lite längre fram. Först vill jag dock kommentera ett par andra psykologiska mekanismer som också, enligt vissa, minskar människors motivation att rösta på politiker som på allvar vill göra något åt klimatet.

En är den att vi har en benägenhet att »diskontera« den mer avlägsna framtiden, det vill säga fästa mindre vikt vid det som kommer att hända längre fram än det som händer snart. Tanken är att eftersom mer radikala miljöförsämringar ligger i ett längre tidsperspektiv tenderar vi att negligera deras betydelse och tänka att »det löser sig«. Inte sällan är miljöförsämringarna så avlägsna att de kommer att inträffa långt efter vår död, kanske till och med efter våra barns död.

Den andra mekanismen handlar om att vi har svårt att ta faror på allvar när de kommer gradvis. Man kommer att tänka på historien om grodan som snabbt skulle hoppa upp om den kastades ned i en kastrull med kokande vatten men som stannar kvar till slutet om vattnet hettas upp långsamt. Tanken är att klimatförändringarna är försåtliga och utvecklas långsamt och att det kommer att dröja decennier innan

effekterna blir märkbara. För varje år kan glaciärer och polarisar minska något, men stora skillnader ses bara om man jämför med långt tillbaka i tiden. Dessutom maskeras den globala temperaturhöjningen av normala väderleksvariationer, vilket underlättar för dem som argumenterar för att vi kan fortsätta som förut och försvårar för dem som har motsatt argumentation.

När man reflekterar över den senare observationen inser man emellertid att de tretton år som gått sedan Perssons artikel publicerades är en lång tid. Ingen kan längre avfärda klimathotet genom att hävda att effekterna kommer att dröja flera generationer, eftersom de redan är här: översvämningar, allt intensivare och mer destruktiva orkaner och tyfoner, långvariga perioder av extrem torka, okontrollerbara och vidsträckta bränder.

Även en annan tidig grund för skepsis kring demokratis möjligheter att hantera klimatkrisen känns överspelad vid det här laget – nämligen den som går ut på att effekterna inte på länge kommer att drabba medborgarna i de rika länderna i norr utan bara dem som bor på »geografiskt fjärran platser«. Så har det kanske varit, men inte längre. Insikten växer om att effekterna redan nu drabbar dem som bor i USA, Australien och Europa, likaväl som dem som bor i södra Asien och Afrika. Visst finns det människor som fortfarande förnekar att bränderna i Kalifornien och södra Australien har med den globala uppvärmningen att göra, och många av dem kommer förmodligen ha

samma inställning när glaciärerna i västra Antarktis kollapsar och havsnivån stiger med ett par meter. Men bland resten, vilka utgör det stora flertalet, ökar kunskapen om att uppvärmningen inte bara handlar om en fjärran framtid utan inträffar här och nu. Givetvis finns det, som vi ska se, fortfarande tillbakahållande faktorer som försvårar för politiker som vill genomföra kraftfulla åtgärder. Men hit hör inte längre, enligt min mening, tidsaspekten och hotets gradvisa utveckling. En positiv nyhet i just det sammanhanget är Joe Bidens vinst i det amerikanska presidentvalet 2020. Biden, med en med amerikanska mått radikal klimatagenda, vann ju just mot en politiker med »runda vallöften« (Donald Trump).

VÅLD OCH CIVIL OLYDNAD

Källan till de problem många ser rörande demokratins möjligheter att tackla klimathotet är alltså den vikt medborgarna fäster vid sitt egenintresse. De kritiker som saknar tilltro till demokratins kraft att göra det nödvändiga, anser att det är egenintresset som kommer att hindra många av oss att rösta på ledare som menar allvar med att rädda klimatet. Våra andra, mer altruistiska attityder sätts ur spel av vår benägenhet att diskontera framtiden eller av ekonomiska maktfaktorer i det kapitalistiska ekonomiska system som demokratin verkar inom.

Det senare är ett tema som utvecklas av den svenske humanekologen Andreas Malm – en av världens mest tongivande röster i klimatfrågan och författare till en rad internationellt uppmärksammade böcker, däribland *Stormens utveckling* och *Fossil Capital* – som i ännu en bok om klimatkrisen pläderar för utomparlamentariska metoder. Däribland selektiva våldshandlingar. Inom forskningen är Malm kanske mest känd för två saker. Dels en hård kritik av begreppet »antropocen«, som han kallar en »myt« – det är inte »människan«, antropos, i generell mening utan ett fåtal människor i väst som genom fossildriven industrikapitalism drivit jorden in i en »ny geologisk tidsålder«. Dels, vilket utgjorde hans genombrott i den internationella debatten, den avhandling från 2014 som med nytt empiriskt material hävdade att det inte var teknisk effektivitet som under 1800-talet gjorde att fossil energi slog ut förnyelsebar, utan ekonomiska särintressen: det var, konkluderar han, möjligheten att kontrollera arbetskraften som fick det kapitalistiska genombrottets makthavare att välja kol framför till exempel vattenkraft som på den tiden var effektivare. Resten är, som det heter, historia. I början av 2020-talet består runt 80 procent av den globala energianvändningen av fossil energi. Och även människor som aldrig flyger och inte äger någon bil är – som professorn Alf Hornborg, författare till boken *Nature, Society, and Justice in the Anthropocene*, uttryckt det – indragna i den »fossildrivna globala

metabolism som försörjer oss med mat, sjukvård, elektricitet och kommunikationer«.

Tillståndet genererar begriplig panik, och Malm har gett en av sina senaste böcker i ämnet den instruktiva titeln *How to Blow Up a Pipeline: Learning to Fight in a World on Fire*. Tiden är för knapp, menar han, för att bara arrangera fredliga demonstrationer och skriva debattartiklar; det är osannolikt att de metoderna kan tvinga fram de åtgärder och insatser som är nödvändiga. I stället vill han få klimataktivisterna att överväga sabotage mot olje-, kol- och gasindustrin.

Men att skada eller påverka ägarna till sådana företag är givetvis inte det primära målet. Tanken är snarare att vi genom sådana aktioner kan förmå staten att gå från ord till handling och att genomföra den omställning av samhället som många av våra politiska ledare påstår sig vilja se.

Den sorts aktioner Malm pläderar för strider mot demokratiskt beslutade lagar, som exempelvis de som skyddar äganderätten. Samtidigt bör hans ställningstagande inte ses som ett avståndstagande från demokratin, bland annat för att han motiverar aktionerna med de effekter han tror att de kan ha på det demokratiska beslutsfattandet. Malm vill knyta an till den långa tradition av politisk aktivism som ser civil olydnad som en viktig metod, och många demokratiteoretiker håller med om att den kan vara legitim. Så är det åtminstone i samhällen där de demokratiska institutionerna och

formerna för påverkan har slammat igen och fungerar illa, till exempel på grund av korrruption, bristande mångfald i mediesektorn och dålig responsivitet mellan de politiska besluten och medborgarnas åsikter.

Vilken roll civil olydnad rimligen har att spela i ett demokratiskt samhälle beror emellertid på vad som menas med begreppet. I den filosofiska diskussionen betonas ofta två nödvändiga villkor. Det ena är att insatsen riktar sig mot någon lag eller något specifikt politiskt beslut som aktören vill ändra på. Det andra är att aktören är beredd att ta sitt straff och avstår från att försöka undvika ett rättsligt efterspel. Faktum är att sådana rättsliga efterspel betraktas som en del av aktionen, vilket illustreras av den roll civil olydnad spelat i klassiska olydnadsrörelser som den amerikanska medborgarrättsrörelsen under 1960-talet och kampen för självständighet i Indien. En av poängerna med dessa villkor är att insatser som uppfyller dem är lättare att förena med en allmän respekt för demokratin. Vad en sådan respekt förutsätter är att man fäster vikt vid det faktum att en lag beslutats demokratiskt, även om man också anser att den är orättfärdig. Och det är den hållningen som manifesteras genom villigheten att ta sitt straff.

»Äkta« former av civil olydnad, det vill säga de som uppfyller villkoren ovan, är därför mindre undergrävande för demokratin. Personligen tror jag också att de är mer effektiva vad gäller att mobilisera den

allmänna opinionen och därmed ge resultat, särskilt när aktionerna inte involverar våld. Just den uppfattningen, som ju delas av organisationer som Extinction Rebellion och Fridays for Future, är emellertid en av Malms främsta måltavlor.

Han pekar på historiska processer som lett till moraliska genombrott där våldsamma aktioner trots allt har bidragit. Suffragetrörelsen och dess kamp för kvinnlig rösträtt är ett exempel. Därtill, menar han, är klimathotet alltför stort och brådskande för att ovanstående typer av begränsningar ska vara rimliga och lämnar de nämnda villkoren om respekt för demokratin utan avseende.

Resonemangen övertygar dock inte. En ökad och utbredd användning av våldsamma, utomparlamentariska metoder medför stora risker för demokratin. Kan dessa risker uppvägas av förhoppningen om de klimatpositiva effekter som våldsförespråkarna räknar med? Med tanke på hur central demokratin är inte bara för våra möjligheter att hantera klimathotet, utan också mängder av andra samhällsproblem, vilar bevisbördan på dem som vill sätta den ur spel. Hänvisningar till historiska processer räcker inte eftersom deras likhet med vår nuvarande situation är begränsad. I själva verket är det rätt svårt att följa hur de tänker när de hävdar att våldsamma aktioner kommer tvinga stater att genomföra den önskvärda omställningen av våra samhällen som är nödvändig för att klara klimathotet.

En komponent i argumentationen för våldshandlingar är att omställningen bara kan genomföras om staten får en starkare roll, till exempel genom att den tar över ägandet inom de företag som idag bidrar mest till utsläppen. I Malms tappning kallas detta ibland »ekologisk krigskommunism«, en term inspirerad av de genomgripande förändringarna av samhället och produktionsapparaten som gjordes i Sovjetunionen i samband med andra världskriget, men också av liknande omställningar som gjordes av regeringarna i andra av de krigförande länderna. En liknande offensiv behövs idag, menar han, och hoppas att förnyade metoder ska leda dit.

Andreas Malms radikalisering, representativ för delar av klimatrörelsen – Naomi Klein har kallat hans avhandling »superb, absolut nödvändig läsning« och menar att han är »en av de mest originella tänkarna i ämnet« – är begriplig, men frågan är varför visionen om att staten ska öka sin kontroll (oavsett om det sker genom ökat statligt ägande eller ej) inte kan uppnås med vanliga demokratiska metoder. Tanken tycks vara att utan det tryck de våldsamma metoderna skulle skapa skulle regeringarna aldrig våga utmana mäktiga ekonomiska intressen på det sätt som krävs. Det finns dock starka motexempel mot denna tanke, som exempelvis den omställning som genomfördes i USA under andra världskriget. Det mest påfallande motexemplet är emellertid de insatser som många nationella regeringar har gjort i samband med covid-19-pandemin.

Inom loppet av några veckor under våren 2020 stängdes i stort sett hela världsekonomin ned på ett sätt som få trodde var politiskt möjligt. Flygtrafik avstannade. Gränser och fabriker stängdes. Exempellösa inskränkningar av medborgarnas rättigheter, ibland i form av rena utgångsförbud, infördes. Och plötsligt hade hela världen en av politiker orkestrerad diskussion om nödvändig och icke-nödvändig konsumtion. Allt skedde dessutom utan att regeringarna förlorade sitt folkliga stöd. Malm berättar att han själv blev förvånad över denna reaktion, men avfärdar analogin med att åtgärderna betraktas som temporära medan klimathotet kräver mer långsiktighet. Och så var det kanske enkelt att resonera under pandemins början. Men restriktionerna blev inte mindre omfattande när det visade sig att den höll i sig, samtidigt som insikten om att vissa smittspridningsåtgärder kan komma att bestå i årtal ökar. Ändå syns – i alla fall hittills – få exempel på att de nationella regeringarna, eller det folkliga stödet för dem, vacklar. Joe Bidens vinst i det amerikanska presidentvalet 2020 är, återigen, ett tecken: Under sin första dag på jobbet återanslöt han USA till Parisavtalet.

ETT ANNAT DILEMMA

Covid-19-pandemin illustrerar alltså, enligt mig, att nationella regeringar är förmögna att utmana starka ekonomiska intressen till förmån för allmänintresset

när det verkligen gäller. Så hur kommer det sig att de inte agerat på liknande sätt när det gäller klimatet? Det är en fråga många med rätta ställer sig, och dess svar pekar på en annan svårighet vad gäller demokratins möjlighet att tackla klimathotet.

Många förklarar skillnaden i handlingskraft med att pandemihotet helt enkelt ses som mer brådskande och att det på ett mer direkt sätt hotar befolkningarna också i rika länder. Något ligger det förstås i detta, men det finns en annan förklaring som snarare har att göra med effekterna av åtgärderna och klimathotets speciella karaktär. När nationella regeringar beslutar sig för att stänga sina samhällen kan de vara säkra på att deras beslut påverkar smittspridningen och bidrar till att skydda deras befolkningar. Detsamma gäller inte för klimathotet. En nationell regering kan vilja skydda sina medborgare också mot konsekvenserna av den globala uppvärmningen, men inga av de åtgärder de har makt över kan säkra ett sådant utfall, eftersom de lätt skulle kunna omintetgöras av vad som görs i andra länder. Därför är argument om att stora minskningar av utsläppen i Sverige äts upp av någon veckas ökning i exempelvis Kina så undergrävande. Ur detta perspektiv är de nationella regeringarnas förflamning inför klimathotet lättare att förstå.

Här måste vi återvända till de två faktorer som jag menar undergräver många individers vilja att göra frivilliga insatser för klimatet: insatsernas försumbarhet

och bristen på tillit till att andra kommer att agera på liknande sätt. Jag har tidigare hävdad att demokratin kan hjälpa till att neutralisera dessa faktorer. Men då är det viktigt att komma ihåg att det är inom nationalstaten som demokratin fortfarande har sin huvudsakliga arena. När vi röstar på politiker som vill införa en uppsättning lagar kan vi vara säkra på att om de införs så kommer alla eller nästan alla landets medborgare tvingas följa dem. Den vetenskapen kan räcka för att vi, givet vår moraliska känslighet, ska nå fram till lösningar på kollektiva dilemman som håller sig inom nationsgränserna. Men klimathotet och andra globala utmaningar respekterar inte sådana gränser, och förutsätter därför samordning mellan människor och stater som ligger långt utanför vår demokratiska kontroll. Vi tvingas återigen konstatera att bristen på tillit är en förlamande faktor, trots den beredskap vi i och för sig har att göra uppoffringar och insatser av moraliska skäl.

Denna problematik är en annan komponent i Perssons, Malms och många andras argumentation mot att demokratin kan stoppa sin miljöförstörelse. De påpekar att när vi har att göra med ett fall av allmänningens tragedi som är globalt till sin karaktär, som klimathotet, så uppstår ett dilemma på en annan nivå, där aktörerna är stater snarare än individer. Och just politiker i demokratier kommer vara särskilt motvilliga att stödja välfärdsnedskärningar i de egna länderna

om de inte kan vara säkra på att politiker i tillräckligt många andra nationer världen över är beredda till liknande krafttag för att avstyra en miljökatastrof.

Med andra ord, för varje enskilt lands politiker och befolkning kan det vara rationellt att avstå från att kraftfullt minska utsläppen, oberoende av vad andra gör, även om det också gäller att om alla avstår så blir utfallet katastrofalt för samtliga befolkningar. Den metod vi idag använder för att undvika denna mekanism är att försöka sluta avtal mellan olika stater. Men när det inte finns några institutioner eller andra aktörer med makten att straffa de stater som bryter mot avtalen blir resultatet oftast magert, och ibland nästan tragiskt. Så har det varit hittills med de internationella klimatavtalen, och det ambitiösa avtal som slöts i Paris 2015 ser inte ut att bli något undantag. Samma deprimerande slutsats kan vi dessutom dra från vad vi sett inom andra områden. Exempelvis har de senaste femtio årens försök att enas om en ansvarsfull politik kring världens fiskbestånd varit i stort sett resultatlösa. Otaliga fiskbestånd världen över har redan kollapsat och om trenden fortsätter kommer samtliga fiskbestånd ha kollapsat inom några decennier.

Det finns goda skäl för en pessimistisk ståndpunkt, men frågan är vad den säger om just demokratin. En rad skeptiska filosofer hävdar att det kan vara lättare för auktoritära regimer, som den i Kina, att vidta kraftfulla åtgärder eftersom de inte är lika beroende

av folkligt stöd. Men det hjälper inte i just detta sammanhang, det vill säga i dilemman på den högre nivå som kritikerna urskiljer. För även om auktoritära regeringar på vissa sätt har större handlingsutrymme än demokratiska räcker deras makt ändå inte längre än till nationsgränsen. Därför riskerar auktoritära regeringar att bli lika intrasslade i allmänningens tragedi på den högre nivån som demokratiska. Vad som krävs är i stället starkare överstatliga politiska institutioner som genom sanktioner kan förmå nationerna att följa de avtal de slutit. De institutioner av det slaget som trots allt finns är för svaga (som de inom FN-systemet) eller har för begränsad räckvidd (EU), vilket har fått mig och många andra att argumentera för att bygga vidare på den strukturen i riktning mot vad som i framtiden skulle kunna utvecklas till en global rättsordning och en sorts världsregering (se exempelvis min bok *Tillsammans* från 2009). Och frågan om demokrati blir därför vad för sorts politiskt system som ska förordas på denna högre nivå. Här klickar återigen argumenten för demokrati som jag tidigare varit inne på in. Genom att demokratisera de överstatliga institutionerna kan vi utnyttja den beredskap medborgarna i världens länder har att se till allmänintresset, samtidigt som vi undviker riskerna för korruption och maktmissbruk som icke-demokratiska system medför. Konstaterandet att demokratin inom den ordning som råder idag inte kan förväntas

tackla klimathotet blir därför ett argument för *mer* demokrati – det vill säga demokrati också på den överstatliga nivån – snarare än mindre.

GLOBAL DESPOTI?

Ingmar Perssons ifrågasättande av realismen i den vision om ökad överstatlighet jag just antytt har utvecklats av flera politiska filosofer i olika varianter, men de bärande invändningarna är desamma. Att ett sådant internationellt arrangemang skulle kunna inrättas inom de närmaste decennierna verkar, menar de, ytterst osannolikt – eftersom det inte medges av de rådande ekonomiska och ideologiska skillnaderna mellan världens länder. Nya ekonomiska stormakter som Kina och Indien kommer att göra anspråk på en materiell välfärd liknande den som redan åtnjuts i Nordamerika och Europa, medan ideologiska motsättningar har lett till blockeringar av i stort sett alla internationella ansträngningar efter andra världskriget. Och än värre: Totalt sett har dessa motsättningar, fortsätter argumentet, inte avtagit under de senaste decennierna – utan tilltagit.

Jag vill emellertid hävda att skeptikerna bortser från vad som faktiskt hänt under denna tid. Sedan FN etablerades har en rad andra institutioner tillkommit, som Internationella valutafonden, Världsbanken, Internationella domstolen i Haag och Internationella brottmålsdomstolen. Alla dessa komponenter i systemet

naggar år för år nationernas suveränitet i kanten och stora ansträngningar görs för att gå vidare och fördjupa samarbetet, till exempel just nu i samband med FN:s Agenda 2030 och de globala målen för hållbarhet. Institutioner och organisationer på alla nivåer, såsom pensionsfonder och andra stora investerare, privata företag och universitet, mobiliserar över hela världen för att bidra till detta arbete, bland annat genom att skapa nätverk och överenskommelser som transcenderar nationsgränser. Ett exempel är The Portfolio Decarbonization Coalition som är ett internationellt samarbete mellan fonder vars investeringskapital uppgår till över 800 miljarder amerikanska dollar.

Uppfattningen att utvecklingen går för långsamt delas emellertid även av min kollega Torbjörn Tännsjö, som i övrigt är överens med mig om mycket av det jag uttryckt ovan (se vår bok *Folk & vilja: Ett försvar av demokratin i vår tid*, utgiven 2020). Han har utvecklat sin tankegång på flera ställen, bland annat i artikeln »Global Democracy and the Resort to Despotism« från 2019, och så här skriver han i ett svenskt sammandrag av den centrala poängen om klimatutmaningens brist på tid:

Kanske kunde vi göra det, om vi fick hundratals år till vårt förfogande. Vi har emellertid inte den tid vi behöver. Något måste ske raskt. Etablerande av global styrelse får ske genom en kupp,

ett slags existentiellt språng, där de suveräna nationalstaterna tvingas upphöra att finnas till. En global regering i form av en global despoti tar över. Demokratin får komma sedan, i form av ett långsiktigt reformprojekt, ungefär som demokratin etablerats inom existerande icke demokratiska nationalstater.

Det är emellertid svårt att se varför detta scenario – en situation där »de suveräna nationalstaterna tvingas upphöra att finnas till«– skulle vara mer realistiskt eller kunna inträffa snabbare än det jag skisserat. En världsregering kommer givetvis att dröja. Att stater som USA och Kina skulle ge upp delar av sin suveränitet genom ett »existentiellt språng« är inte sannolikt. Den mer stegvisa utveckling som jag beskrivit ovan, och som alltså redan inletts, framstår som både mer framkomlig och snabbare, även om den givetvis också kommer att ta tid. Min grundläggande poäng är att varje steg vi tar i den riktningen förbättrar möjligheten för den samordning som krävs och kommer därför ha direkt påverkan på de åtgärder för att parera klimathotet som vi effektivt kan använda. Tanken är alltså inte att *först* etablera en världsregering och *sedan* ta itu med detta hot. Vi kan i stället försöka göra vad vi kan just nu och *samtidigt* öka våra möjligheter att göra mer i en nära framtid genom att reformera den politiska miljön inom vilken vi verkar.

Vilka steg har jag i åtanke? Ett är att, vid sidan av

Internationella brottmålsdomstolen, etablera en internationell miljödomstol, som kan driva rättsliga processer mot de stater som inte följer avtalen. Om staterna ratificerat domstolen och dess regelverk kommer de vilja undvika sådana processer, även innan domstolen har tillgång till reella sanktioner. Detta är ett krav som i Sverige drivits av bland annat Miljöpartiet. Ett annat steg är att skapa en demokratiskt vald folkförsamling inom FN-systemet, vid sidan av generalförsamlingen. Till en början skulle den enbart vara rådgivande, liksom de tidiga folkförsamlingarna i nationalstaterna – ett forum där exempelvis rättvisefrågor som hanteringen av klimatkrisen aktualiserar kan diskuteras. Och liksom vad gäller folkförsamlingarna i nationalstaterna skulle dess inflytande förmodligen öka med tiden, eftersom det finns få andra sammanslutningar som skulle kunna tävla med den vad gäller legitimitet. Kravet drivs av flera organisationer, inklusive Campaign for a United Nations Parliamentary Assembly (CUNPA) som stöds av tusentals parlamentariker runt om i världen. Och poängen är att dessa steg skulle försvåras, och bli mindre lätta att acceptera för flertalet stater, om institutionerna i fråga utformas på ett sådant sätt att de inte uppfyller grundläggande krav på transparens och demokratisk kontroll. För om de inte själva kan dominera dem är det bättre att tillåta demokratisk kontroll än att överlåta dominansen till någon annan.

Syftet med denna text har inte varit att berätta en

solskenshistoria om demokratins möjligheter att tackla klimathotet. Vägen mot en mer hållbar värld är lång och svår. Vad jag försökt visa är bara att vi inte har något att vinna på att anamma mer auktoritära praktiker och styrelseformer – varken på den individuella, lokala, nationella eller överstatliga nivån. Tvärtom. Genom att utveckla och framför allt öka räckvidden hos demokratin kommer vi förbättra chanserna att samla oss till effektiva åtgärder. Och i det sammanhanget är det viktigt att påminna sig om demokratins generella överlägsenhet vad gäller att parera kollektiva dilemman och därmed uppfylla våra moraliska skyldigheter, ett faktum som inte ändras av att klimathotet är ett speciellt allvarligt och mycket omfattande problem av sådan typ.

OM KÄLLORNA

Den längre citeringen av Torbjörn Tännsjö är från artikeln »Så kan klimatkrisen leda fram till en global despoti« (Dagens Nyheter 28/11 2018). Hans utförligare argumentation i saken, artikeln »Global Democracy and the Resort to Despotism«, publicerades i *Philosophical Papers* (vol 48, nr 1, 2019). Andreas Malms avhandling lades fram vid Lunds universitet 2014. Hans nämnda böcker är alla utgivna av det brittiska vänsterförlaget Verso, varav några (*Stormens utveckling* och *Corona, klimatet och det kroniska nödläget*) under 2020 och 2021 getts ut på svenska av Modernista. En lättillgänglig version av hans antropocenkritik publicerades i det amerikanska nätmagasinet *Jacobin* 2015 med rubriken »The Anthropocene Myth«. Ingmar Perssons bok *Reasons in Action* är utgiven av Oxford University Press 2019. I mina böcker *Tillsammans* (Bonnier Existens 2009) och *Folk & vilja* (Fri Tanke 2020), den senare samförfattad med Torbjörn Tännsjö, utvecklas vissa av tankarna ovan ytterligare. I *Folk & vilja* skriver vi utförligare om vad en moralisk uppfattning egentligen är, hur sådana kan vara relaterade till politiska uppfattningar och hur man kan vara anhängare av demokrati trots att man inser att demokratiska processer ibland mynnar ut i beslut som strider mot ens moraliska uppfattningar. En bra bok om vilken roll kollektiva dilemman haft när det gäller evolutionen av altruistiska tendenser hos människor är *Unto Others* (Harvard University Press 1999) av Elliot Sober och David Sloan Wilson. Alf Hornborgs bok *Nature, Society, and Justice in the Anthropocene* gavs ut av Cambridge University Press 2019. För en intressant diskussion om samma frågor som denna artikel berör, och som argumenterar för liknande slutsatser, se Daniel Fiorinos *Can Democracy Handle Climate Change?* (Polity 2018). I Marina Povitkinas artikel »The limits of democracy in tackling climate change« (*Environmental Politics* 27:3 2018) diskuteras hinder för att goda lösningar ska uppstå i en demokrati. Roger Scrutons konservativa syn på miljöfrågor beskrivs i boken *Green Philosophy: How To Think Seriously About the Planet* (Atlantic 2011). David Runciman utvecklar sin skeptiska syn på demokratins möjligheter i boken *How Democracy Ends* (Basic Books 2018).